

III.

AZ OSZK MUNKÁIBÓL

Legújabban előkerült XVI. századi magyarországi, illetve magyar nyelvű nyomtatványok

BORSA GEDEON

1969 júniusában a Magyar Tudományos Akadémia négyhetes utat biztosított számomra, hogy romániai gyűjteményekben régi magyarországi nyomtatványok után kutassak. Miután az 1601 előtt megjelent hazai kiadványokat feltáró kötetünk ekkor már az első nyomdai korrektúra után volt, érdeklődésemet és időmet mindenekelőtt e korszak anyagának szenteltem, hogy a kiegészítéseket és javításokat kiadványunk első kötetébe még bedolgozhassuk. Sikerült is a számunkra legfontosabb 11 város 23 gyűjteményében a XVI. századi nyomtatványokra vonatkozóan valamennyi függő kérdést (példányok megléte, teljessége stb.) tisztázni. Munkám során néhány teljesen új, továbbá néhány korábban csak az irodalomból ismert XVI. századi kiadványt is felleltem.

I

A kolozsvári volt unitárius kollégium könyvtárában, amely ma a Román Akadémia kolozsvári kirendeltségének 3. számú fiókja, „BMV 260” jelzet alatt egy kis magyar nyelven nyomtatott imádságos könyvet őriz. A kötetben két nyomtatvány található, mindkettő erősen hiányos és címlapja egyiknek sincsen.

Az első mű az „E₂” levéllel kezdve maradt fenn, de az is hiányosan. Az ívek váltakozva nyolc, illetve négy levelet tartalmaznak, amint ez a tizenkettedrét alakú kiadványoknál szokásos. A nyolc leveles „E” és „P” ívekből hiányzik az egymással összefüggő papírra készült első és nyolcadik levél, ugyanez a helyzet a négy leveles „Q” ívnél is, ahol az első és a negyedik levél veszett el, míg az ugyancsak négyleveles „S” ívből a negyedik levél. Az utolsó, „X” jelű ív hat levélből áll. Így az eredetileg 126 levélből összesen 31 hiányzik.

A kis kötet elmélkedésre szánt bibliai idézeteket tartalmaz, a végén pedig imádságok olvashatók különféle alkalmakra. Eme jellegzetességek alapján megállapítható volt, hogy a mű címe *Az életnek kútfeje*, amelynek a XVI. századból több kiadása (RMK I. 225, 330 stb.) is fennmaradt. A kolozsvári példány végén található kolofon szerint a nyomtatás munkáját 1572. augusztus 2-án fejezte be Bécsben Kaspar *Stainhofer*. Az ő műhelyéből 1568 – 1574 közöttől már eddig is több magyar nyelvű nyomtatvány volt ismeretes.¹

A kis kolozsvári kötetben levő másik nyomtatványnak ugyancsak hiányzik a címlapja. Az első meglevő lapon kezdődik Kaspar *Stainhofer* bécsi nyomdász

ajánlása, amelyet *Draskovich* György zágrábi püspökhöz intézett. Ebben a kiadványt, mint a „nagyészű és jámbor életű Roffi János püspök szerzett imádságoskönyvecskét” emlegeti.

A név furcsa volt, de számunkra nem ismeretlen. *Szántó* István jezsuita 1574. július 15-én Bécsből kelt és Rómába, a jezsuiták generálisának írt levelét ugyanis a közelmúltban publikálták.² Ebben *Szántó* a magyar nyelvű katolikus kiadványok megjelentetését szorgalmazta és felsorolta az általa addig ismert ilyen jellegű nyomtatványokat: *Vincentius Lirinensis* művét *Draskovich* György fordításában (RMK I. 43) és *Petrus Canisius* katekizmusát *Telegdi* Miklós fordításában (*Sztripszky* I. 1803/10). Majd ezeket írta: „Vidi et orationes quasdam Rophensis a quodam ignoto authore translatas. Praeter hos catholicum librum hungarice impressum vidi nullam.”

Ez a *Rophensis* név *John Fisher* rochesteri püspököt jelzi, akinek a neve művein nem egyszer „*Joannes* (episcopus) *Rophensis* (*Roffensis*)” formában szerepel. A mű ajánlásában ugyanő „*Roffi János püspök*” alakban fordul elő. Tehát egy korábban csupán említésből ismert mű most példányban is előkerült.

Az ajánlást követi az „Első imádság, mellyel akkor élünk, mikoron bűneinknek bocsánatát kérjük”. *Fisher* gazdag munkásságából e fordítás eredetije a *Psalmi seu precationes ... item Psalmi aliquot selecti ex Davide* című műve.³ Az ajánlás végén álló N. M. S. betűk talán a fordító nevét jelölik. Ennek személye — a fenti idézetből kitűnően — már a kortárs *Szántó* István számára is ismeretlen volt. A kolozsvári unikumból nem csak a címlap hiányzik, de a „D” jelölésű ívvel, a 24. levéllel végleg megszakad. A mintájául szolgáló mű, valamint a kötésből kitépott papír vastagsága alapján a nyomtatvány kb. 70–80 levél terjedelmű lehetett, így tehát csak a kisebbik része maradt reánk.

A vele összekötött munkát, a *Fons vitae*, mint fentebb láttuk, 1572-ben az a *Kaspar Stainhofer* készítette, akitől *Fisher* imádságos könyvének ajánlása származik. A két könyv nyomdai kivitele megegyezik egymással, így kétségtelen, hogy *Fisher* munkája is *Stainhofer* bécsi műhelyében készült. Az előszóban *Sylvester* János bibliafordítása, amely ugyancsak *Stainhofer* sajtója alól került ki 1574-ben (RMK I 98), még mint csak tervezett kiadvány szerepel. Mind ez, mind az egybekötés ténye arra utal, hogy *Fisher* könyvét is 1572 tájt jelentették meg.

II

Az erdélyi német anyanyelvű lakosság hetilapja, a *Karpaten-Rundschau* 1969. január 3-i száma érdekes cikket közölt I. *Kara* tollából. Ebben beszámolt a Iași Városi Könyvtár egyik gyűjtőkötetéről, amelyben a brassói Honter-nyomda több görög nyelvű kiadványa maradt fenn. Közlését *Arnold Huttman* átvette, aki a Bukarestben megjelenő napilap, a *Neuer Weg* 1969. február 8-i számában írt erről.

A fenti cikkek *Neilos*, *Epiktetos*, *Platon*, *Hesiodos* és *Aristoteles* műveiről tettek említést. Az ismertetések alapján ezeknek nem minden részét lehetett azonosítani a szakirodalomban már korábban leírt nyomtatványokkal. Ezért írásban I. *Karához* (Iași) fordultunk, aki azután valamennyi kérdésünkre részletes választ adott. A Iași Városi Könyvtár és az ottani Egyetemi Könyvtár

közreműködésével a kötet mikrofilmjéhez is hozzájutottunk. Mindezek segítségével a következőket lehetett erről az értékes gyűjtőkötetről megállapítani:

A iași Városi Könyvtár 1959-ben Bukarestben az ottani állami antikvárium-ban vásárolta a könyvet, amely erdélyi magántulajdonból került oda. A megvisselt kötetből mind az elejéről, mind a végéről hiányzik legalább egy-egy ív. Jelenlegi könyvtári jelzete: „I-2050”. A korabeli bejegyzésekből megállapítható, hogy azt a XVI. század utolsó évtizedében erdélyi, talán a szebeni iskolában több diák is használta. Az összes nyomtatvány, amely a nyolcadrét alakú kötetben található, görög nyelvű, és valamennyi a brassói Honter-féle műhely terméke.

Ezek közül az első és második — Kara szerint — *Neilos* és *Epiktetos* műve. Szabó Károly ismerte *Neilos* munkáját 1540-ből (RMK II. 23), de *Epiktetos*ét nem. A mikrofilm alapján megállapítható volt, hogy a két mű egyetlen nyomtatványként jelent meg, mert *Epiktetos* *Εγχειριδιον* c. munkája a δ_2 levélen kezdődik. Sajnos, a nyomtatvány és egyben a kötet első íve a címlappal együtt hiányzik, így az *Epiktetos* előtti ívek tartalmi meghatározása nem volt könnyű. Kara itt mint szerzőre, *Neilos*ra gondolt, azonban a szövegösszevetés ennek ellene mondott. *Vekerdi* József kollégám szíves segítségével sikerült azután megállapítani, hogy a hiányos mű *Kebeș II* $\nu\alpha\zeta$ c. munkája. A nyomtatás éve a kolo-fonból derül ki: $\alpha\mu\beta$ [= 1542]. A kis kiadvány eredetileg $\alpha - \eta$ jelölésű hét íve összesen 28 levélből állott. A fentmaradt iași unikumból az első ív, négy levéllel, hiányzik. Az utolsó levél mindkét lapján a Honter-nyomda jelvényeként Brassó város fametszetes címere áll.

Kebeș párbeszédés formában írt filozófiai tankönyvét évszázadokon keresztül használták Európa-szerte. Josef *Düek*⁴ úgy tudta, hogy Johannes *Honter* *Kebeș* 1539-ben jelentette meg. *Pesti* Gáspár azonban, aki *Honter* *Epitome adagiorum*ához (RMK II. 24) 1541-ben írt előszavában⁵ az addig megjelent összes brassói nyomtatványt felsorolta egy kivételével,⁶ ezt a művet nem említette. Így joggal feltételezhető, hogy *Düek* tudott vagy hallott a Honter-féle *Kebeș*-kiadásról, de azt a pontos évszám (1542) ismeretének hiányában a brassói nyomda működésének megindulása esztendejére, 1539-re helyezte.

A nyomtatvány másik része az *Epiktetos* sztoikus életfilozófiájából Flavius *Arrianus* által készített összeállítást tartalmazza, amely mint tankönyv ugyan-csak elterjedt volt. Érdekes megjegyezni, hogy *Kebeș* és *Epiktetos* műveinek ilyen együttes megjelenítése eddig csak a XVI. század hatvanas éveitől volt ismeretes. Így tehát lehetséges, hogy ehhez az indítást éppen Honter e kiadása adta.

A iași gyűjtőkötet következő tagjának azonosítása nem volt problematikus. *Platon* és *Aristoteles* 1541-ben együttesen megjelentetett munkáit Szabó Károly részletesen leírta (RMK II. 25). Az egyetlen félreértést Karánál az okozta, hogy a kiadvány két címlappal rendelkezik, és a két mű ívjelzése önálló. Ráadásul a iași példánynál e két rész közé egy további Honter-kiadványt kötöttek be, így a két munka összetartozása — jóllehet a közös címlap szövege ezt egyértelműen bizonyítja — még kevésbé vált világossá. Ennek tulajdonítható, hogy Kara *Platon* és *Aristoteles* munkáját két önálló nyomtatványnak tekintette. A kötet végére került *Aristoteles*-mű utolsó íve hiányzik. E Honter-kiadványból ezen a iași példányon kívül ma csak egy másik, de teljes példány ismeretes a brassói evangélikus egyház könyvtárából.

A fent említett nyomtatványról, amelyet az előbbi kiadvány két része közé kötöttek, Szabó Károly már tudósított (RMK II. 29): *Hesiodos* „*Εργα και ημεραι*

και Θεογονια". A nyomtatvány 1543-ban került ki a brassói sajtó alól. Szabó azonban, aki a segesvári gimnáziumban őrzött példányra hivatkozott, adós maradt a részletes kollációval és a terjedelem megjelölésével, amelyről különben mindig rendszeresen tudósított. Mostani utam alkalmával magam is jártam ebben a segesvári gyűjteményben, ahol mind ezt a *Hesiodos*, mind egy *Theognis*-féle művet (RMK II. 36) hiába kerestem. A régi katalógusok és leltárak egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaztak e két unikumra, valamint az ezekkel feltehetően összekötött többi Honter-kiadványra⁷ vonatkozóan. A probléma nyitját *Jakó Zsigmond* adta meg, aki kolozsvári tartózkodásom során volt szíves közölni velem Szabó Károly levelezéséből és a segesvári könyvtári feljegyzésekből kikutatott megállapításait. Ezek szerint a görög nyelvű Honter-nyomtatványok keresett gyűjtőkötete már Szabó Károly idejében hiányzott a segesvári gimnázium könyvtárából, és ő csak a régi leltárból, ill. a könyvtáros tájékoztatása alapján értesült róla. Ezzel magyarázható leírásának hiányossága. A hiányzó kötet nyomát a könyvtárban azután valaki különböző mesterkedésekkel (átszámolás stb.) igyekezett eltüntetni. A címlap szövege is elárulja, hogy Szabó nem látott példányt, mert ő ott — nyilván a leltár nyomán — önkényesen rövidített (ασχορ áll nála ασχοαι helyett). A nyomtatvány A–K jelzésű tíz íve összesen 40 levelet tartalmaz és utolsó lapján a jól ismert fametszetes brassói címer látható. *Hesiodos* tanítókölteményei közül az első a gazdasági munkához ad tanácsokat, míg a második az istenek genealogiájáról szól.

III

Az időközben fiatalon elhunyt, kitűnő brassói papírtörténész, Gebhard *Blücher* a segesvári könyvtár egyik nyolcadrés alakú kötetének első és hátsó kötéstáblájából egy-egy papírlapot áztatott ki, amelyeken egy nyomtatvány töredékei találhatók. Ezeket a brassói állami levéltárban volt alkalmam tanulmányozni. *Blücher* megállapítása szerint a két papírlap a vízjel tanúsága szerint a nyomtatott szöveg tetejével egymásnak szembefordítva eredetileg összefüggött. Az eddig ismeretlen nyomtatvány a törökök elleni harera buzdító verset tartalmaz: az egyik latin nyelven, a másik ugyanennek a szövegnek német változata. Mindkét rész szedéstükrének magassága 6 cm, szélessége pedig kb. 31–32 cm lehetett. Ebből a latin változatnál 155 mm szélességben a szöveg első fele, a németnél 157 mm szélességben annak második fele maradt fenn. A töredékben levő betűtípusok kétségtelenül a szebeni nyomdáé, amelyet a német rész végén álló 1593. évben *Johann Heinrich Crato* vezetett.

A két hiányos címet egymás szövegéből ki lehet egészíteni: *De immani tyran[nide furibundae Turcae contra] omnes Ch[ristianos]*—[Von der schrecklichen Tyran]ney des wütenden Türeken wider [alle] Christen. A latin vers három hasábian 6—6 sort, míg a német rész 6+8+4 sort tartalmaz, ill. tartalmazott. Erre az eltérő megoldásra azért volt szükség, hogy az említett 1593. évszámot a német rész végére új sorban, de még a szedéstükrön belül lehessen elhelyezni.

A szerző neve a töredékből nem állapítható meg. Gebhard *Blücher* arra gondolt^{7a}, hogy az talán *Georg Deidrich* szebeni rektor volt, akinek több más egyleveles művét ezekben az években nyomtatták ki Szebenben.⁸ Feltehető, hogy a szerző versével *Báthori Zsigmond* erdélyi fejedelemnek (vö. RMK II. 246) ez idő tájt a törökök ellen forduló politikáját kívánta támogatni.

A nagyszombati állami levéltárba került az erdélyi szász evangélikus egyház (Landeskirche) könyvtára. Itt sikerült — *Dankanis* Ádám (Marosvásárhely) szíves útmutatára alapján — egy eddig ismeretlen XVI. századi bártfai nyomtatványra akadni. A kötet Laurentius *Ludovicus*nak *Compendium etymologiae et syntaxis* című munkáját tartalmazza, amelyhez Valentin *Friedland* alias *Trotzen-dorf* *Gnorismata regularum in syntaxi* c. függeléke csatlakozik. A nyolcadrét alakú kiadvány A—N jelű íveken 104 levelet tartalmaz és azt a címlap tanúsága szerint 1597-ben Jakob *Klöss* (Kles) nyomtatta Bártfán.

A kis kötet latin nyelvtankönyv. *Ludovicus* a görilitzi iskola rektora volt, aki e művet saját iskolájának tanulói részére írta. Az egyes részek keletkezése: 1572. február 1., 1567. február 1. és 1576. októbere. Ebből kiviláglik, hogy egy már korábban kialakult és bevált tankönyv későbbi kiadásáról van szó. *Trotzen-dorf* (1490—1556) a sziléziai Goldberg (ma Złatoryja) iskoláját vezette hosszú éveken át, amelyet magyarországi tanítványok is látogattak.⁹ Feltehető, hogy ennek a tankönyvnek bártfai megjelentetése is erre a kapcsolatra vezethető vissza.

*

A fentiekben elsőnek leírt és korábban ismeretlen kiadásnak kapcsán felmerül az igény *Az életnek kútfeje* című műnek a XVI. században megjelent többi magyar nyelvű kiadásának datálására, ill. megjelenési helyének tisztázására.

Szabó Károly az 1589. évi debreceni kiadás (RMK I. 225) mellett ismertetett egy másikat is (RMK I. 330), amelynek címlap nélküli unikumát ő az előbbinél újabbnak gondolta. *Horváth* Ignác ezzel szemben annál jóval korábbinak tartotta.¹⁰ Az említett unikumot, amelyet a debreceni református kollégium könyvtára őriz, szerinte együtt nyomtatták az *Evangéliumok és epistoláknak* azzal a kiadásával (RMK I. 329), amelynek betűi Szabó szerint megegyeznek az 1562-ben Debrecenben nyomtatott *Melius*-féle munkával, *Az Arany Tamás tévelygéseiről*. Ezt az idő- és helymeghatározást *Kelecsényi* Ákos is valószínűnek látta.¹¹

Ezzel szemben a gondosabb vizsgálat alapján a következőket lehet megállapítani. Az *Evangéliumok és epistolák* említett kiadását nem együtt nyomtatták, hanem csak egybekötve maradt fenn *Az életnek kútfeje* e pontosabb meghatározást igénylő kiadásával. A két unikumban található betűtípus azonban, amint erre már *Nagy* Barna felfigyelt,¹² nem azonos *Az Arany Tamás tévelygéseiről* című műben találhatókkal. Sőt ebben a két egybekötött műben (*Evangéliumok és epistolák*, ill. *Az életnek kútfeje*) előforduló betűtípusok is eltérnek egymástól, de mindkét betűtípus megtalálható *Komlós* András debreceni műhelyében 1574-ben nyomtatott egyik kiadványában (RMK I. 102). Tehát mindkét unikum, így *Az életnek kútfeje* megjelentetése is erre az időtájról helyezhető.

Horváth Ignác a pozsonyi ferencesek könyvtárából ismertette *Az életnek kútfeje* egy korábbi kiadását.¹³ Ezt ő tipográfiai és helyesírási érvek alapján a XVI. század utolsó évtizedében — talán Debrecenben — készült nyomtatvány-nak tartotta. A címlappal, de kolofon nélkül fennmaradt pozsonyi unikum megjelenési helyének és idejének megállapítása igen bonyolultnak bizonyult. A protestáns jellegű kiadvány nyomdai kiállítása a XVI. század hetvenes-nyolevanes éveire utalt, de a számításba jövő hazai műhelyek közül betűtípusaiban, bár több

(Manlius, Bornemissza, Brassó, Szeben) is mutatott hasonlatosságot, de azonosítani egyikkel sem lehetett. A hosszas kutatás eredménye végül is az volt, hogy *Az életnek kútfeje* eme kiadásában található betűk pontosan megegyeznek a Michael Apffel bécsi műhelyében 1577-ben megjelent magyar nyelvű nyomtatványban (RMK I. 122) találhatóakkal.¹⁴ Így azt feltehetően ugyancsak ott és feltehetően az idő tájt készítették.

A fentiekben ismertetett és csak legutóbb előkerült Stainhofer-féle 1572-ben megjelent kiadással történt összevetés megerősítette ezt a megállapítást. A betűtípusok a két nyomtatványban azonosak. Ehhez tudni kell, hogy Kaspar Stainhofer 1575-ben bekövetkezett halála után örököse nővére volt. Őt a következő évben nőül vette Apffel, aki így a Stainhofer-féle nyomdát tovább vezette.¹⁵ A két bécsi kiadás nem csak szövegében, de beosztásában is sorról sorra megegyezik egymással. A részletesebb összehasonlítás azonban kisebb eltéréseket mutatott ki mind a szövegben, mind a nyomdai kiállításban. A Pozsonyban őrzött, évszám nélküli unikum szövege romlottabb, mint az 1572-ben készült kiadás. Példának okáért egy jellegzetes eltérés: a G₁b lap nyolcadik sorában az 1572-i kiadásban *En s az en ...* áll, míg az évszám nélkül fennmaradtban ugyanott a nyilván magyarul nem értő nyomdász által hibásan újrasedve: *En sa zen ...* A két kiadás szövege között nagyon kevés eltérés is felfedezhető. A H₂b lapon az 1572-i kiadásban „aliae item precatationes”, míg a másokban „aliae piae precatationes” áll. A bibliai idézeteknél öt helyen az 1572-i kiadásban helyes szám, míg a másokban téves szám áll.¹⁶ Feltűnő az 1572-i kiadásban, hogy az Isten helyett használt „Úr” szót kettőzött verzális, ún. szakrális V-val, vagyis W-val, „Wr”-nak szedték az I₂a lapig. Ettől kezdve azonban nagyon kevés kivétellel a kötet végéig már „Vr” szerepel. Az évszám nélkül fennmaradt kiadásban — ugyancsak nagyon kevés kivétellel — végig „Vr” található, akárcsak a bécsi nyomda két másik termékében,¹⁷ amely 1574-ben, ill. 1577-ben jelent meg.

Az ékezetek használata sokkal következetesebb és gondosabb az évszámú kiadásban, mint a másokban. Ezzel szemben ezeknek a latinban ismeretlen ékezzel ellátott betűknek technikai kivitele az 1572-i kiadásban még jóval fejletlenebb. Többször fordul elő az antikva betűk közé nem illő ún. gót betű, az „ö” és „ü” helyett sokszor „ó” és „ú” áll, ami a hiányzó ékezet legegyszerűbb helyettesítése volt. Ezzel szemben az évszám nélküli kiadásban az igényesebb kivitelű „ö” és „ü” betűk használata már jóval következetesebb. Mindezek alapján feltehető, hogy az évszám nélkül fennmaradt kiadás valóban 1572 után készült az Stainhofer—Apffel-féle bécsi műhelyben.

Szabó Károly csak a *Régi Magyar Könyvtár* első kötetének megjelenése után szerzett tudomást *Az életnek kútfeje* c. műnek egy további kiadásáról. Nagy István, a neves bibliofil, hagyatékában maradt fenn az a kötet, amelyet az ő könyvtára eladásához készített antikváriumi katalógusban (*List—Francke: Catalogue ... d'une collection ... de feu M. Estienne de Nagy*. Leipzig, 1870. 1149. sz.) Molnár Albert, *Egyházi beszédek*. 1625 megjelöléssel szerepelt. Ezt a meghatározást a könyv valamelyik tulajdonosa (Nagy István—Jankovich Miklós—Nemes Litéráti Sámuel) írhatta be a kötet első szennylevelére. Szabó Károly az árverési katalógus alapján egy már ismert művel¹⁸ azonosította ezt a példányt. Utóbb azonban a British Museumból részletes tájékoztatást kapott, amelynek alapján megállapította, hogy a Nagy István hagyatékából oda került könyvnek semmi köze sincs Szenczi Molnár Alberthez, hanem a kötet *Az életnek kútfeje* egy addig

még ismeretlen kiadását tartalmazza.¹⁹ Ennek keltezése és aláírása: „Coronae I. Septemb. Felsőgednek és Nagysá. alázatos hive Zebeni Nireo Ianos”. Szabó Károly ennek alapján a nyomtatás helyét és a nyomdászt is meghatározta. Az ajánlás eleje hiányzik, így Szabó Károly úgy vélte, hogy a „Felsőges és Nagyságos” megszólítás *János Zsigmond* fejedelemnek szól. Így a könyv megjelenési idejét az ő uralkodása utolsó éveire, vagyis 1571 elé helyezte.²⁰ Ezt az évszámot azután *Gulyás* Pál szebeni *Nyirő* János brassói nyomdász ottani tevékenységének más kiadványaiból ismert időköre alapján 1580–1581-re módosította.²¹

A kötet feltehető terjedelmét Szabó Károly 122 levélben jelölte meg. Ez a megállapítás feltehetően a British Museumból érkezett tájékoztatásra támaszkodott, ahol az első, „)“(” jelzésű ívet négy, az utolsó, „V” jelzésű ívet pedig eredetileg két levélből állónak tartották. Így a kötet hiányait)(₁, A₁ A₃ I₅ I₈ L₈ P₁ P₈ levélben jelölték meg.²² Ezzel szemben a rendelkezésre álló mikrofilm alapján megállapítható volt, hogy az első ív eredetileg nem négy, hanem nyolc, az utolsó ív pedig nem két, hanem négy levélből állt. Így az egész kiadvány terjedelme feltehetően 128 levél volt.

Ma a londoni unikumából — a British Museum leírását kiegészítve — még a)(₂)(₃)(₄)(₈, V₁ és V₄ jelzésű levél is, azaz összesen 14 hiányzik és egy (az ajánlás fennmaradt eleje, feltehetően a „)“(” levél) erősen sérült. Lehetséges, hogy a ma hiányzó „V₄” levélen állt külön a kolofon, amint ez *Nyirő* egy másik, ugyancsak tizenkettedrét alakú kiadványában (RMK II. 163) is látható.

Az 1589-ben Debrecenben megjelent kiadáson (RMK I. 225) mind a megjelenés helye, mind annak évszáma fel van tüntetve, így ezzel kapcsolatban nincsenek problémák.

Az *életnek kútfeje* igen kedvelt olvasmány volt a korabeli Magyarországon. Bizonyítja ezt az öt kiadás, amely közül négyből csak egy-egy, és csupán az 1589-i debreceniből több példány maradt fenn. A sok kiadás és kevés példány a nagy használat következménye. Ezek után nem lehet csodálkozni, ha még további, ma már példányból nem ismert kiadások nyomaival találkozunk.

A fentebb ismertetett 1573-as kiadás kolofonja így kezdődik: „Bécsben újonnan nyomattatott, és ahol azelőtt az igék nem alkalmasokképpen mondhatatnak valakő (!) újobban (!) minden módon megjobbított...” A fentiek tehát egy ma már ismeretlen, feltehetően ugyancsak bécsi kiadásra utalnak, amely talán az első magyar nyelvű volt.

Johann *Habermann* (*Avenarius*) *Hetetszaka mindennapra megirattatott imádságok* címmel lefordított könyvét 1602-ben Bártfán kiadták (*Sztripszky* I. 1855/62). Ennek Bb₁ lapján alul *Az életnek kútfeje* több külföldi kiadásának (pl. Nürnberg 1558, Gent 1555) címlapjáról jól ismert fametszet található. Ezen Krisztus vállán a kereszttel egy medencében áll és a felette lebegő szalagon a „Fons vitae” felirat olvasható. Ebből a fametszetből kétségtelenül következtetni lehet a műnek egy ma már ismeretlen bártfai kiadására.

Az öt példányból ismert kiadás szövege lényegében azonos, a gondosabb vizsgálat során bizonyos eltérések azonban mégis csak fellelhetők. Így a kis kötet második részét képező imádságokat bevezető címben az évszám nélküli bécsi kiadásban „aliae piae precationes” áll, míg a másik háromban²³ „aliae item precationes” található.²⁴ Ugyanez a helyzet a két bécsi kiadás közötti, a bibliai locusok számozásában mutatkozó és a fentiekben már említett többi eltérés esetében. Tehát a brassói és az 1589-i debreceni kiadás az 1572-i bécsi

kiadás szövegét követi, míg az évszám nélkül fennmaradt bécsi kiadás ezektől eltér. Ugyanakkor a brassói és az 1589-i debreceni kiadásban található „Josafátnak intése” című kis imádság a két bécsi kiadásból (a T₃a lapon lenne a helye) hiányzik.

A szövegösszevetés során számtalan szedési sajátosság került napfényre, amelyek a bécsi nyomdászoknak a magyar nyelvben való járatlanságát bizonyítják. Így a kétjegyű betűket (gy, ny stb.) — az „y”-nak külön hangértéket tulajdonítva — az elválasztásnál sokszor kettészakították. A szókezdő verzálisok gyakran indokolatlan és túlzó használata is idegenül hat.

Érdekes az a néhány adat, amely *Az életnek kútfeje* korabeli magyarországi elterjedéséről fennmaradt. A brassói kiadás előszavában²⁵ Nyirő János a nyomdász arról ír, hogy a művet „Sepsiszentgyörgyön Daczó Ferencnél találtam”. Néhány sorral később említést tesz Daczó Ferenc apjáról, Pálról is. Tehát ennek a székely családnak, amelyből több hadi tiszt is került ki,²⁶ Sepsiszentgyörgyön birtokában volt e mű egy példánya 1580 táján.

Kemény Lajos a kassai levéltárból ismertette az *Inventarium Joannis Galeni bibliopolae* című 1583-ban kelt hagyatéki jegyzéket. Ebben a nyolcadrét alakú könyvek között szerepel „*Az Elednek uth faya* 7 exempl. d. 92”²⁷ vagy másik olvasata szerint „*Az Elednek uth feye*, 7 ex. d. 95.”²⁸ Tehát Kassán 1583-ban az említett könyvkereskedő raktárában hét példányt leltároztak ebből a műből.

Az életnek kútfeje fordítás. A mű latin címe *Fons vitae* volt. Legkorábbi kiadásai 1533-ból ismertek. Ez évben jelent meg mind latinul (Antwerpen, Martin de Keyser), mind *Fonteyne des levens* címmel hollandul (Delft, Cornelis Henricz. Lettersnijder).²⁹

A szerző, ill. összeállító neve ismeretlen. Egyes németalföldi források a munkát Willem van Zuylen van Nyevelt nevével hozzák kapcsolatba.³⁰ Nincs azonban meggyőző bizonyíték arra, hogy akár a szerző, akár a fordító ő lett volna. Mindenesetre az első megjelentetés körülményei németalföldi eredetre utalnak. Hamarosan több más nyelvre is lefordították az alábbi címeken: *Der Brunne des Lebens* (német), *The Fountayne or Well of Lyfe* (angol), *Fontana de vita* (olasz), *La fontaine de vie* (francia). Ilyen formában hamarosan szinte egész Európában elterjedt.

Thienemann Tivadar szerint: „A Fons Vitae tipikus képviselője a reformáció első idejéből való imádságoskönyveknek: minden ízében biblikus, csupán a bibliából kiszedegetett idézeteket tartalmaz. Nem ima-encyklopaedia vagy formulare, hanem — Luther szellemében — csupán bibliai mondásokat ad az imára való készség fölkelésére. A teljes hit által való üdvözülésnek ígéje ebben a könyvben is az életnek, boldogságnak és megnyugvásnak forrása . . .”³¹ A mű kétségtelen protestáns jellege ellenére sem volt kifejezetten kihívó a katolikusok számára, hiszen többségében bibliai idézeteket tartalmaz. Ez a körülmény, továbbá I. Miksa uralkodásának (1566–76) viszonylag liberális felfogása tehetné lehetővé e munka megjelentetését Bécsben, a szigorúan katolikus osztrák fővárosban.

Jegyzetek

1. RMK I. 64, I. 84, I. 90, I. 98.
2. *Documenta Romana historiae Societatis Jesu in regnis olim cetera Hungaria unitis*. II. Red. Ladislaus Lukács et Ladislaus Polgár. Rcmæ 1965, 25. l. — *Monumenta Antiquae Hungariae*. I. Ed. Ladislaus Lukács. Rcmæ 1969, 425. l.

3. Az 1554. évi lyoni kiadással történt összevetésnél Mr. Geoffrey Arnold (London, British Museum) szíves segítségét vettem igénybe.
4. *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums*. Kronstadt, 1845, 26. l.
5. Kiadva: *Magy. Könyvszle.* 1965. 12. l.
6. *Vö. Magy. Könyvszle.* 1963. 266. l.
7. *RMK II.* 14, 15, 23, 25.
- 7a. *Revue roumaine d'histoire* 1970. 237–242. l.
8. *Vö. RMK II.* 223, 224, 231, 233, 246.
9. *Vö. Jöcher*, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. IV. Leipzig, 1751, 1338. has.
10. *Magy. Könyvszle.* 1891. 141. l.
11. *Magy. Könyvszle.* 1964. 170–171. l.
12. *Studia et Acta Ecclesiastica*. II. Bp., 1967. 204–205. l.
13. *Magy. Könyvszle.* 1891. 141. l. → *Sztripszky I.* 1854/61.
14. *Apffel* nyomdájából ezen kívül még más magyar nyelvű kiadvány is ismert: *Sztripszky I.* 1813/20. és I. 1818/25.
15. *Benzing*, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden 1963, 457. l.
16. *L₁b: Psalmo.* 39, ill. 78 – *L₇a: Psalmo.* 61, ill. 16 – *M₄a: Tobie* 12, ill. 21 – *N₂b: 2 Paratip.* 30, ill. 3 – *O₂b: Prouerb.* 10, ill. 20.
17. *RMK I.* 98 és *RMK I.* 122.
18. *RMK I.* 546.
19. Az elején és végén csonka példány előszavának fennmaradt szövegét közzé is tette (*Magy. Könyvszle.* 1880. 99–100. l.)
20. *Magy. Könyvszle.* 1880. 97–102. l. → *Sztripszky I.* 1805/12.
21. *Irod. tört.* 1928. 243–244. l. *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp., 1931. 60–61. l.
22. *British Museum General Catalogue of Printed Books*. Vol. 17. London 1965, 421. has.
23. Bécs 1572, Brassó 1580/1 és Debrecen 1589.
24. A korai debreceni kiadásból ez a rész nem maradt fenn.
25. Kiadva: *Magy. Könyvszle.* 1880. 99–100. l.
26. *Vö. Nagy Iván: Magyarország családai*. III. köt. Pest 1858, 219–220. l.
27. *Magy. Könyvszle.* 1887. 137. l.
28. *Magy. Könyvszle.* 1895. 314. l.
29. *Nijhoff-Kronenberg: Niderlandische bibliographie van 1500 tot 1540*. Nr. 945, 3034.
30. *Nijhoff-Kronenberg i. m.* Nr. 3034.
31. *Irod. tört. Közl.* 1922. 77. l. – *V. ö. Egyet. Philol. Közl.* 1919. 94–95. l.

Neu aufgefundenene ungarländische bzw. ungarisch gedruckte Bücher des 16. Jahrhunderts

G. BORSA

Der Verfasser hat 1969 während eines Forschungsaufenthaltes in Rumänien mehrere unbekannte, bzw. nur aus früheren Beschreibungen bekannte ungarländische, bzw. ungarisch gedruckte Bücher entdeckt. Im ersten Teil des Aufsatzes werden diese kurz beschrieben.

Aus der Bibliothek des ehemaligen Unitarier-Kollegiums zu Klausenburg stammen zwei, in einem Band vereinigte, von Stainhofer zu Wien gedruckte, ungarische Gebetbücher. Das eine ist die „Fons vitae“, eine in ganz Europa verbreitete Zusammenstellung von biblischen Texten protestantischen Charakters. Das andere ist die Übersetzung der „Psalmi seu precationes“ des Bischofs von Rochester, John Fischer. — In einem Sammelband der Stadtbibliothek Iași sind mehrere griechische Drucke erhalten, die in der Kronstädter Offizin von Johann Honter, in den 40er Jahren des 16. Jahrhunderts gedruckt wurden. Einer dieser

Drucke, der 1542 entstand, und die Werke „Πινξι“ von Kebes, sowie „εγγχειριδιον“ von Epiktet enthält, war bis jetzt völlig unbekannt. In demselben Sammelband zu Iaşi befindet sich auch das Werk „Εργα και ημεραι και Θεογονια“ von Hesiodos (Kronstadt 1543), das in der Fachliteratur zwar bekannt, jedoch mit keinem Exemplar belegt war. — Aus dem Einbanddeckel eines Buches in der Bibliothek des ehemaligen Lutherischen Gymnasiums zu Schäßburg wurden die lateinische und deutsche Variante eines Gedichts gegen die Türken ausgelöst. Das in Plakatform gedruckte Werk erschien 1593 in Hermannstadt. — In der Bibliothek des Hermannstädter Stadtarchivs wird das „Compendium etymologiae et syntaxis“, eine Schulgrammatik des schlesischen Pädagogen Laurentius Ludovicus, aufbewahrt. Diese, 1597 in der Offizin von Jakob Klöss zu Bartfeld gedruckte Ausgabe war bis jetzt gänzlich unbekannt.

Im zweiten Teil des Aufsatzes werden die in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts erschienenen ungarischen Übersetzungen der bereits erwähnten „Fons vitae“ genauer lokalisiert und datiert. Es werden auch die Umstände der Entstehung und die europäische Verbreitung dieses Werkes erörtert.